

Jaarboek Multatuli 2015

Hilversum
Verloren
2015

Redactie:

Klaartje Groot, Rudy Schreijnders, Vincent Stolk

Redactieadres:

Multatuli Huis, Korsjespoortsteeg 20, 1015 AR Amsterdam

Abonnementenadministratie:

Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

Jaarabonnement: €16,50

Op het omslag: Reproductie van de Mitkiewicz-foto (1864) door Edmond Sacré (Multatulicollectie, Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam XLVE MK 1u 104 x 63 mm) en een fragment uit het manuscript voor de vijfde druk van de Max Havelaar bij uitgever G.L. Funke

ISBN 978-90-8704-581-4

© Multatuli Huis & Uitgeverij Verloren

Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

www.verloren.nl

Omslagontwerp: Frederike Bouten, Hilversum

Typografie: Rombus, Hilversum

Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Redactioneel	7
'Ik bén geen klokkenluider' PHILIP VERMOORTEL	9
Wat is een klokkenluider? WINNIE SORGDRAGER	17
Is Multatuli nou een NSB'er of niet? THEODOR HOLMAN	22
Arthur Gotlieb JEROEN WESTER	28
Multatuli: koning van de klokkenluiders. De politieke strijd tegen de dubbele moraal RONALD VAN RAAK	32
<hr/>	
De actualiteit van Multatuli TOM BÖHM	39
Anna en de minotaurus. Over Anna Abrahamsz, het andere nichtje van Multatuli ANNELIES DIRKSE	46
'De eerste psychopaat in de Nederlandse letteren'. Jacques van Ginneken over Multatuli JAN NOORDEGRAAF	76

De enige die bij herlezing wint. Multatuli in de bibliotheek en de brieven van Frans Kellendonk	81
PETER ALTENA	
Zijn zwaarpeinzend hoofd van letteren omtogen	86
Over Marcel Janssens (1932-2013)	
GUIDO LEERDAM	
In de media. Een selectie	89
Kroniek 2014 & 2015	91
Personalia	93

Redactioneel

Ik werd gescholden, belasterd, mishandeld, overgelaten aan- en gedwongen tot broodgebrek (Multatuli)

Klokkenluiders zijn de laatste jaren veelvuldig in het nieuws. Er worden zelfs standbeelden voor hen opgericht. Voor zowel Multatulianen als anderen is het interessant de parallellen te trekken met onze – misschien wel eerste – klokkenluider. ‘Klokkenluider of querulant? Multatuli en andere klokkenluiders’, luidde de titel van het symposium waarvan u in dit Jaarboek de bijdragen kunt lezen. We wilden nagaan wat Multatuli ons heeft geleerd of nog kan leren. Ook wilden we nadenken over de wenselijkheid van klokkenluiders in onze samenleving. Hebben Multatuli en zijn mede-klokkenluiders een substantiële bijdrage aan onze samenleving geleverd? Klokkenluiders kunnen waardevol zijn als aankarters van misstanden, maar ook lastig als onruststokers, of zelfs irritant als onbetamelijke ruziezoekers die uit zijn op eigen gewin. We vroegen ons af binnen welke categorie Multatuli valt. Maar ook voor onze tijd is discussie over de wenselijkheid van klokkenluiders nodig. Mensen als Ad Bos, Arthur Gotlieb en Edward Snowden hebben de laatste jaren veel ruchtbaarheid gegeven aan het klokkenluiden. De ophef heeft in Nederland zelfs aanleiding gegeven tot nieuwe wetgeving, om te voorzien in een ‘Huis voor klokkenluiders’. Met dit symposium ging een lang gekoesterde wens van MG-vice-voorzitter Tom Böhm in vervulling.

Of het – in geval van Multatuli – nu ‘behaagzieke zelfverheffing’ (Van Vloten) was of ‘een daad van zelfopoffering’ (Versluys), we zijn op het druk bezochte symposium een stuk wijzer geworden over de vele schakeringen die daar tussen zitten. Moderator Arend Jan Heerma van Voss, oud-VPRO-baas, had de zaak voorbeeldig in de hand. Geen woord te veel. Na elke voordracht een goede vraag paraat. Op gepaste momenten een vleugje humor op onderkoelde toon. Na de korte inleiding van Dik van der Meulen gaf hoogleraar Letterkunde aan de KU Leuven Philip Vermoortel op de hem kenmerkende, boeiende wijze een *keynote*-lezing waarin allerlei facetten van het klokkenluiderschap naar voren kwamen. Vanuit de zaal kwam een relevante aanvulling op de definitie van klokkenluider door

de voorzitter van de Expertgroep Klokkenluiders, die samengewerkt heeft met SP-kamerlid Ronald van Raak, de initiatiefnemer van het wetsvoorstel 'Huis voor klokkenluiders'. Daarna volgde de nadere uitdieping van het thema door Multatuli Genootschapsvoorzitter Winnie Sorgdrager. Zij waagde het om de klokkenluiderskwestie ook vanuit het perspectief van de werkgever te belichten, wat de nodige reacties opriep uit de zaal. Zoals gepland – zonder dat we hem dat expliciet gevraagd hadden – gooide journalist Theodor Holman de knuppel in het hoenderhok. In een lezing op uitnodiging van het Multatuli Genootschap, voor een publiek dat voor zeker de helft uit trouwe Multatulianen bestond, wierp hij de vraag op of Multatuli een verrader was. Een pittige tante in de zaal repliceerde met de vraag wie hier nu de querulant was. Tijdens de voordracht van Jeroen Wester, bezorger van het dagboek van wijlen Arthur Gottlieb, was het muisstil in de zaal. Iedereen zat ademloos te luisteren naar deze tragische geschiedenis naar aanleiding van de misstanden bij de Nederlandse Zorgautoriteit. Het feit dat de broer van Arthur Gottlieb aanwezig was gaf zijn verhaal extra lading. Tot slot het vuurwerk van Van Raak, die op overtuigende wijze, een oprecht en gepassioneerd politicus eigen, zijn pleidooi voor het Huis van de klokkenluider ten beste gaf.

In het niet aan het symposium gewijde deel van dit Jaarboek vindt u een stuk van Tom Böhm over de actualiteit van Multatuli, eerder geschreven voor het symposium *Presenze Amsterdam Color caffè* in Italië (2010). Dan volgt een uitvoerige biografie van Anna Abrahams, het onbekendere nichtje van Eduard Douwes Dekker, de middelste dochter van zijn zus Catharina. De auteur, Annelies Dirkse, baseert het verhaal onder andere op nieuwe feiten. Jan Noordegraaf presenteert onthullende aantekeningen van de Limburgse rechtenstudent Anthony Mertens die hij maakte bij de spraakmakende colleges van de Nijmeegse hoogleraar Jacques van Ginneken over Multatuli. Verder laat Peter Altena zien wat Frans Kellendonk van Multatuli's werk vond. Guido Leerdam verzorgde een In memoriam voor een grote Multatuliaan, Marcel Janssens, de schrijver van *Max Havelaar. De held van Lebak* (1970). Daarnaast treft u de vaste rubrieken 'Multatuli in de Media' en de 'Multatuli Kroniek' aan waaruit maar weer mag blijken dat Multatuli nog steeds veel belangrijks te zeggen heeft.

De redactie

‘Ik bén geen klokkenluider’

PHILIP VERMOORTEL

Voor ik aan deze korte uiteenzetting begonnen ben, ben ik uiteraard nagegaan wat de precieze betekenis is van ‘klokkenluider’ en van ‘querulant’. Onze aloude *Van Dale* omschrijft een klokkenluider als een ‘(ex-)werknemer die misstanden in een organisatie in de openbaarheid brengt’, en een querulant als ‘iem. die lijdt aan een ziekelijke klaagzucht, iem. die zich altijd verongelijkt waant, altijd bezwaren oppert en wil procederen’. Procederen heeft Multatuli voor zover ik weet, alleen gedaan tegen Jacob van Lennep, die hem het kopijrecht van zijn *Max Havelaar* ontfutseld had, maar een succes is dat niet geworden. Bovendien is procederen duur, zeker wanneer men de zaak verliest, en Multatuli zat, zoals we allemaal weten, altijd zonder geld. Maar voor het overige lijken beide definities mij perfect te passen bij onze schrijver van vandaag.

Of men hem als klokkenluider dan wel als querulant beschouwt, hangt niet zozeer van Multatuli af, maar des te meer van de sympathie of de antipathie die men voor hem voelt. Iemand als Johannes van Vloten, die op den duur van Multatuli niets meer moest hebben, zal hem ongetwijfeld een onverbeterlijke querulant gevonden hebben, terwijl Carel Vosmaer in Multatuli zonder twijfel een dappere klokkenluider zal hebben gezien. En aangezien ik behoor tot het kamp der bewonderaars, zal ik met u even nagaan waarom Multatuli volgens mij met recht en reden een klokkenluider genoemd mag worden.

Dankzij wat zoek- en googlewerk, ben ik al snel tot de conclusie gekomen dat ik mij met deze opvatting in goed gezelschap bevind. Natuurlijk heb ik allereerst mijn licht opgestoken in het boek der boeken voor elke rechtgeaarde intellectueel: *Nederlandse letterkunde voor dummies. Dé referentie voor iedereen!* Geloof het of niet, maar in de bespreking van de film *Max Havelaar* wordt Multatuli meteen al een klokkenluider genoemd. Ik lees even de tekst met u. ‘In 1976 werd de *Max Havelaar* van Multatuli [...] verfilmd. [...] De film is wat traag, maar zeker indrukwekkend. Desalniettemin geen aanmoediging voor iemand die ergens klokkenluider wil spelen, want Max Havelaar is iemand die werkelijk alles alleen heeft moeten doorstaan [...]’ Wat Multatuli als gevolg van zijn dapper optreden heeft moeten doorstaan, is inderdaad weinig bemoedigend voor andere klok-

kenluiders. Daarop heeft hij zelf trouwens dikwijls genoeg gewezen: wie zou zijn voorbeeld volgen en het opnemen voor de Javaan wanneer hij die dat voorbeeld had gegeven, behandeld werd als een paria? En daaruit valt alweer een andere karakteristiek af te leiden die nogal typisch is voor klokkenluiders, namelijk dat ze bijna altijd meer nadeel dan voordeel ondervinden van hun dapperheid. Dat is vandaag de dag niet anders. Stéphanie Gibaud, die bij een gerechtelijke inval in de superrijkenbank UBS France, weigerde om documenten te vernietigen, en daardoor tegen wil en dank klokkenluidster werd, verklaarde eind april 2015 in de Vlaamse krant *De Morgen* dat men haar wilde vermorzelen. En voorts: 'Ik heb niets meer: geen job, geen carrière, geen auto.' Op de auto na is dat allemaal heel erg van toepassing op wat Multatuli overkomen is na zijn optreden in Lebak.

Maar laten we even verder speurneuzen om te zien in welk uitstekend gezelschap we ons bevinden. In het boek *De minotaurus onzer zeden*, schrijft Tom Böhm over *Minnebrieven* – het documentaire supplement bij *Max Havelaar* of zo u wil het vervolg erop – het volgende: 'Het was de reactie van een onbegrepen schrijver-klokkenluider, nadat een jaar eerder *Max Havelaar* was ingeslagen.' Ook Böhm noemt Multatuli dus een klokkenluider, maar voegt er een nieuw element aan toe, namelijk dat klokkenluiders vaak niet begrepen worden, dat er niets verandert nadat ze de klokken hebben geluid.

Ook onze gewezen voorzitter Cees Fasseur noemt Multatuli een klokkenluider in een bijdrage over Multatuli en Willem Bosch, de oprichter van de Maatschappij tot Nut van den Javaan. Fasseur bespreekt een brochure van Bosch waarin die het warm opneemt voor de Javaan, maar met geen woord rept over Multatuli of *Max Havelaar*. Multatuli reageerde met de brochure *De maatschappij tot nut van den Javaan* uit 1869. En daarover schrijft Fasseur: 'Ongetwijfeld speelde bij hem [dat is dus Multatuli] het gebrek aan erkenning van zijn verdiensten als klokkenluider een rol. Hij had met zijn *Havelaar* het Nederlandse volk de ogen geopend en desondanks werd noch hij noch zijn meesterwerk in Boschs pamflet ook maar één keer genoemd.' Ook Fasseur wijst dus op het gebrek aan erkenning dat klokkenluiders vaak ten deel valt. En ook dat is alzo gebeven 'tot op dezen dag'. Als we even terugkeren naar het interview met Stéphanie Gibaud, dan lezen we ook daar grote teleurstelling: 'Ik verwacht niets meer van de politiek.' Horen we daar niet ook een beetje Multatuli in doorklinken? Hij, die toch zo'n hekel had gekregen aan bijvoorbeeld Thorbecke en aan de parlementaire democratie in het algemeen? En op de vraag of ze spijt heeft, antwoordt Gibaud: 'Het enige waarvan ik spijt heb, is dat ik zo naïef was om te denken dat de Franse overheid me zou helpen.' Heeft Multatuli niet hetzelfde gezegd over de Nederlandse overheid, over de liberalen, over de dominees, over de christenen, over de zo gehate modernen nog het meest van allemaal?

Maar laten we verder gaan. In een artikel in het tijdschrift *Filosofie* van de hand van Daan de Neef lezen we: ‘Neerlandicus Dik van der Meulen schreef een vuistdikke biografie waarin Multatuli naar voren komt als een klokkenluider die de misstanden in Nederlands-Indië aan de kaak stelt [...]’. Ook hier wordt Multatuli dus nog maar eens klokkenluider genoemd, al denk ik niet dat Dik van der Meulen zelf hem in zijn biografie zo noemt.

En ook gewezen conservator Willem van Duijn en huidig secretaris van het Multatuli Genootschap, Tom Phijffer doen hun duit in het zakje. In een artikel van Paul Arnoldussen over het Multatuli Museum krijgen we te lezen: ‘Het is geen literair museum. Voor conservator Willem van Duijn en Tom Phijffer, secretaris van het Multatuli Museum, gaat het om het nog steeds actuele gedachtegoed van de schrijver. Van verzet tegen uitbuiting tot bescherming van klokkenluiders.’ En daarmee is meteen een zeer actueel thema aangesneden, want die bescherming is heet van de naald en wordt, geloof het of niet, alweer in verband gebracht met Multatuli. Want kijk, toen minister Ter Horst op 26 april 2007 een toespraak hield over ‘De moraal van de macht’, preef ze Multatuli als ‘een van onze eerste klokkenluiders’ en had het zelfs over ‘de Multatuli-factor van de overheid’, waarmee ze bedoelde dat een goede overheid klokkenluiders de ruimte moet bieden om misstanden aan de kaak te stellen. En toen minister Spies in 2012 haar speech hield over het ‘Adviespunt Klokkenluiders’, vermeldde ze al in de eerste twee zinnen dat de overeenkomst tussen Multatuli, Mark Felt – dat is de man achter Watergate – en Aleksandr Solzjenitsyn hierin lag, dat ze alle drie klokkenluiders waren geweest, waaruit overigens ook overtuigend blijkt dat Nederlandse ministers nog boeken lezen.

Tijd om op grond van de actualiteit een aantal kenmerken toe te voegen die we ook bij Multatuli aantreffen. De titel van dit interview met Hervé Falciani luidt ‘Swiss leaks heeft levens gered’. Heeft Multatuli dat op termijn ook niet gedaan met zijn *Havelaar*, waarin hij toch pleit voor een betere behandeling van de arme inlander? Diezelfde Falciani ‘reist vandaag van de ene plek naar de andere om aan zijn achtervolgers te ontsnappen. Af en toe vermomt hij zich. “Ik moet mezelf beschermen”’. Zich vermommen deed Multatuli niet, maar hij gaf zich wel eens uit voor een Engelse Lord en hij was toch voortdurend op de vlucht, al was dat in zijn geval vooral voor schuldeisers en minder voor lui die hem wilden arresteren en opsluiten. En wie weet of Multatuli het klokkengelui van *Max Havelaar* ook niet een beetje gezien heeft als een promostunt waardoor zijn boek beter zou verkopen en zijn reputatie steviger gevestigd zou worden?

Om dit stukje van mijn betoog af te ronden, nodig ik u uit om nog een kleine tekst met mij te lezen uit een interview met weer een andere klokkenluider. Het gaat om Karel Anthonissen, die in België geschorst werd als inspecteur van de

Koppen en citaten uit dagblad *De Morgen* van 16 april, 30 mei en 2 oktober 2015 (collage K. Groot).

Bijzondere Belasting Inspectie omdat hij zich kritisch uitgelaten had over zijn overste. De interviewer zegt: 'Deze schorsing bevestigt uw imago van dwarsligger en oproerkraaiër. Maar misschien bent u daar niet blij mee.' En Anthonissen antwoordt: 'Ik ben het niet eens met dat beeld. Ik ben ook geen klokkenluider, zoals sommige mensen in de pers nu schrijven. Ik ben gewoon iemand die zijn werk zo goed mogelijk probeert te doen.' Zouden, dames en heren, die antwoorden niet evengoed van Multatuli kunnen zijn? Net zoals hij honderden keren beweerd heeft geen schrijver te zijn – terwijl hij natuurlijk heel goed wist dat hij de allerbeste was – zo zou hij wellicht ook volgehouden hebben dat het hem er niet om te doen was de klok te luiden, maar integendeel om zijn werk, de bescherming van de inlander tegen knevelarij, zo goed mogelijk te doen – al wist hij natuurlijk maar al te best dat hij ook de hardste klokkenluider was.

Maar is iedereen het er wel mee eens dat Multatuli een klokkenluider was? In 2009 publiceerde David ten Cate in *NRC Handelsblad* een bijdrage met de vlamme titel: 'Multatuli was helemaal geen klokkenluider'. En daaronder de toelichting, die al even bondig is als krachtig: 'Mishandeling van de bevolking van Nederlands-Indië was al breed bekend. Multatuli kón daarom geen klok luiden.' En de reacties bleven natuurlijk niet uit. *Max-Havelaar*hertaler Gijsbert van Es reageerde met: 'Multatuli was wél een klokkenluider'. En ook *zijn* argumentatie is al even sterk als beknopt. In de definitie van Van Dale waarmee we onze uiteenzetting begonnen zijn, wordt helemaal niet gestipuleerd dat de informatie die naar buiten wordt gebracht per se nieuw hoeft te zijn. Het kan ook zijn dat een klokkenluider bekende informatie met zoveel verve weet uit te galmen dat zijn optreden het effect heeft van groot nieuws zonder dat te zijn. En dat is iets waartoe Multatuli beter in staat was dan wie ook. In ieder geval zijn er veel meer auteurs die het in deze eens zijn met Van Es dan met Ten Cate. Ik laat er nog gauw een paar de revue passeren. 2011: 'Multatuli was met zijn "Max Havelaar" een klokkenluider'. 2011 bis: 'Max Havelaar, klokkenluider avant la lettre'. 2012: 'Voor mij is Eduard Douwes Dekker een klokkenluider avant la lettre.' 2013: 'Multatuli geldt als één van de eerste klokkenluiders in Nederland.' 2014: 'Eduard Douwes Dekker kan een klokkenluider *avant la lettre* worden genoemd.'

Zo, dames en heren, we zijn er, geloof ik, in geslaagd om de definitie van Van Dale aan te vullen en uit te breiden met onder meer de ellende die het klokkenluiden met zich meebrengt voor wie er zich aan waagt, met het gebrek aan erkenning en waardering waaraan de klokkenluider blootstaat, met het onbegrip, de teleurstellingen, het geknakte vertrouwen, de dreiging om opgepakt en veroordeeld te worden. Maar het is niet allemaal kommer en kwel. Zoals Falciani zei in een interview met *Der Spiegel*: 'er is iets moois en opwindends in het naar boven brengen van de waarheid.' En ook dát gevoel zal Multatuli weleens hebben gehad.

Om af te ronden dit nog. Steevast wordt het klokkenluiderschap van Multatuli in verband gebracht met zijn *Max Havelaar*. Tom Böhm is een van de weinigen die erop gewezen heeft dat Multatuli nog zoveel andere klokken heeft laten luiden en daardoor zoveel andere deuren heeft geopend. Bijvoorbeeld de deur naar de emancipatie van de vrouw, die naar een moderne seksuele voorlichting, naar een rechtvaardig inkomen voor de doorsnee-arbeider, naar beter loon voor onderwijzers, tegen discriminatie van gevallen meisjes en natuurlijke kinderen en bovenal: tegen het bedrog van de ‘goddienerij’, de bron van alle kwaad. Wie zoveel klokken heeft doen luiden moet wel een klokkenluider zijn, al zou Multatuli zonder twijfel het tegendeel hebben beweerd want hij was natuurlijk toch ook wel een beetje ... een querulant!

Literatuur

- ‘Multatuli was met zijn “Max Havelaar” een klokkenluider. De Stentor. Nieuws vanuit jouw wereld (2011, 16 maart), <http://www.destentor.nl/algemeen/show/multatuli-was-met-zijn-max-havelaar-een-klokkenluider-1.700909>.
- Arnoldussen, P. ‘Droogstoppel hertalen was een feest’, in: *Het Parool* (2010, 1 februari).
- Audier, R., Historische klokkenluiders (2014, 31 juli), <http://www.isgeschiedenis.nl/nieuws/historische-klokkenluiders/>.
- Braggaar, D *Nederlandse letterkunde voor Dummies* (s.l 2006).
- Böhm, T., ‘Tot troost, stichting en wapen in de strijd. Multatuli’s emancipatie opvattingen volgens Frauenbrevier’, in: Everard, M. & Jansz, U, *De minotaurus onzer zeden. Multatuli als heraut van het feminisme* (Amsterdam 2010), p. 15-40.
- Cate, D. ten, ‘Multatuli was helemaal geen klokkenluider’, in *nrc.next* (2009, 3 december), <http://www.nrc.nl/next/van/2009/december/03/multatuli-was-helemaal-geen-klokkenluider-11819617>.
- Es, G. van, ‘Multatuli was wél een klokkenluider’ in: *nrc.next* (2009, 7 december), <http://www.nrc.nl/next/van/2009/december/07/multatuli-was-wel-een-klokkenluider-11821757>.
- Fasseur, C., ‘Een domme, wrede satire op de Havelaarszaak’. Multatuli en de Maatschappij tot Nut van den Javaan, in: *Indische letteren* 24 (2009), p. 87-93.
- Horst, E. van der, *150 Jaar Max Havelaar* (2009, 13 oktober), <http://www.kennislink.nl/publicaties/150-jaar-max-havelaar>.
- Horst, G. ter, Toespraak minister Ter Horst VU-congres integriteit. ‘De moraal van de macht’ (2007, 26 april), <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/toespraken/2007/04/26/toespraak-minister-ter-horst-vu-congres-integriteit-de-moraal-van-de-macht.html>.
- Neef, D. de, ‘De biograaf van... Multatuli’, in: *Filosofie Magazine* 9 (2002), <http://www.filosofie.nl/nl/artikel/30493/de-biograaf-van-multatuli.html>.
- Soenens, D., “‘Ik ben geen dwarsligger.’ Interview met Karel Anthonissen’, in: *De Morgen*